

KARS VE ÇEVRESİNDE DEMİR ÇAĞI YERLEŞMELERİ Iron Age Settlements in Kars and Surroundings

Akın BİNGÖL

Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
akinbing@kafkas.edu.tr

Özet

Anadolu, insanlık tarihinin en eski çağlarından itibaren yerleşim gören bir coğrafyadır. Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Kars bölgesinde Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görülmektedir. Kars, Anadolu ile Kafkasları birbirine bağlayan jeopolitik bir öneme sahip olması nedeniyle, tarih boyunca sürekli elde edilmek istenen bir coğrafya olmuştur. Yüksek bir ülke olan bölge, büyük otlakları, sert iklim şartları sebebiyle yaygın geçim kaynağının tarih boyunca hayvancılık olmasına neden olmuştur. Eski Çağ'dan itibaren varlığı bilinen yer altı kaynakları, verimli otlakları ve bölgenin jeopolitik konumu, başta Urartu olmak üzere İskit, Kimmer gibi devletlerin seferlerine maruz kalmasına sebep olduğu görülmektedir. Bu seferler sonucunda bölgenin Demir Çağı hakkında bilgi almaktayız. Özellikle Urartu Krallarının bırakmış oldukları yazılı kaynaklar önem arz etmektedir. Ayrıca bölgenin Asur Devleti döneminde Nairi Ülkesi olarak adlandırıldığını yine Asur Krallarının bırakmış olduğu yazıtlardan öğrenebilmekteyiz. 2001 yılından itibaren yürüttüğümüz yüzey araştırmaları sonucunda bölgede 48 merkezde Demir Çağına ait bulgular bulunmuştur ve bölgenin Demir Çağında önemli bir kültür merkezi olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Kars, Demir Çağı, Kafkas, Urartu

Abstract

Anatolia has been geography of settlement since from the old ages. Located at northeastern Anatolia, settlements are seen in Kars region since from the Paleolithic ages. Linking Anatolia and Caucasus, Kars has been an important place geopolitically, which makes it an attractive place to be obtained throughout the history. As a high country, livestock has been a common source of livelihood throughout the history in the region, due to its large pastures and harsh climatic conditions. Its underground resources, being known to be existent since from the old ages, fertile pastures and geopolitics, caused the region to be exposed to campaigns of states such as Urartians, Scythians and Cimmerians. As a result of these military expeditions we get information about the Iron Age of the region. Especially, the written sources of Urartian Kings have importance. In addition, we learn from the inscriptions of Assyrians that the region has been called as the country of Nairi in the period of Assyria. As a result of the surface research that we have carried out since 2001, findings have been found belonging to Iron Age in 48 regions, thus, we can state the region as an important cultural center in Iron Age.

Key words: Kars, Iron Age, Caucasian, Urartian

Kars İli, konumu itibariyle jeopolitik bir öneme sahiptir. Kafkaslarla Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli bir geçit noktası olması bu önemi pekiştirmektedir. Ayrıca il, Kafkas Coğrafyasının da bir parçasıdır.

Kars İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Erzurum-Kars Platosu'nda yer almaktadır. Türkiye'nin ortalama yükseltisi temel alındığında, bölgenin adeta bir çatısı konumunda olduğu görülür. Erzurum-Kars Platosu etrafının yüksek dağlarla çevrili olması, denize olan uzaklığı ve yükseltisi nedeniyle çok değişik topografya, iklim ve bitki örtüsü özellikleri göstermektedir. Bu yüksek platonun, İran-Kars-Ağrı-Erzurum-Erzincan karayollarının kesişim noktasında yer alması ve Kafkasları Anadolu'ya bağlayan önemli ticaret yollarına sahip olması tarih boyunca bölgeyi önemli kılmıştır¹.

Kars Platosu, Kars Çayı'na bağlanan akarsular tarafından derin bir şekilde yarılmıştır. Bu yarıma sonucunda Sarıkamış Çayı, Güzeldere ve Kızılçubuk vadilerinde bazalt kornişler ortaya çıkmıştır. Kars ili, yüksek dağlarla kuşatılmış bir konumdadır.

Kuzey kısımlarını Kabak, Kısır ve Akbaba Dağları oluşturmaktadır. Dumanlı Dağı (2699 m) ilin doğu kesimini oluşturmakla birlikte ildeki başlıca yükseltiler arasında yer almaktadır. Güney kesimlerini ise Karasu-Aras Dağlarının uzantıları teşkil eder. İl topraklarının orta kesimi, Erzurum-Kars Platolarının doğu kesimini kapsar². Bu dalgalı düzlüklerin yükseltisi 2000-2200 m'yi bulduğundan çevredeki dağlar pek yüksek görülmez. Ova denebilecek düzlüklere yalnızca Kağızman yöresindeki Aras Irmağı vadisinde rastlanılır. Yüksek dağlık bir alan oluşturan Kars ve çevresinde dağlar yer yer 3000 m'nin üzerindedir³.

Erzurum ile birlikte ülkenin en soğuk bölgesidir. Bölgede genellikle Sarıçamlardan oluşan ve 2100-2600 m.ler arasında yer alan orman formasyonu bazı bölgelerde 2800m.ye kadar çıkabilmektedir. Kars ve çevresinde oluşan yüksek platolarda özellikle uzun boylu çayır vejetasyonu hâkimdir⁴.

Kars İli, tarih öncesi devirlerden itibaren yerleşme görmüş bir coğrafyadır. Paleolitik Çağ'da Camuşlu, Ağzı Açık, Cilavuz ve Tombultepe, Neolitik Çağ'da Kurbağa Mağarası, Kalkolitik Çağ'da Mısır Dağı ve Sazkara Köyü bu yerleşmeler arasındadır⁵.

Kars ve çevresinin Demir Çağı'na bakıldığında ise bölgede Demir Çağı'nın yoğunlukta olduğu gözümüze çarpmaktadır. Tunç Çağı'ndan sonra Anadolu'da Demir Çağı (M.Ö. 13-4. yy) yaşanmıştır. Bu çağ'da tunçtan yapılan aletler yerini demirden yapılan aletlere bırakmıştır. Böylece savaş

alanında, tarım ve gündelik hayatta daha dayanıklı aletler yapılarak yaşam biraz daha kolaylaştırılmıştır.

Bölgenin Demir Çağı'nı, Urartu Krallarının bölgeye yapmış oldukları seferler ile bırakmış oldukları yazıtlar sayesinde öğrenebilmekteyiz. Ayrıca İ. Kılıç Kökten'in yapmış olduğu yüzey araştırmaları ve F. Kırzioğlu çalışmaları ile bilim kurulu üyesi olduğumuz "Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları" bölgenin tarihinin aydınlanmasında önemli katkıları olmuştur⁶.

Bölgenin, Asur Krallığı döneminde Nairi Ülkesi olarak adlandırıldığını Asur krallarının bırakmış olduğu yazıtlardan öğrenmekteyiz. Nairi Ülkesi'nin coğrafi konumu hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Ancak genel anlamda Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yer alan Kırhi, Hubuşkia ve Diyarbakır etrafındaki Tumme'den kuzeydeki Daya(e)ni / Diau(e)hi topraklarına kadar olan bölge Nairi ülkesi olarak adlandırılmaktadır⁷.

Asur kralı Tiglat-Plaser I (M.Ö. 1115-1107) dönemine ait olan ve "Prizma Yazıtı" olarak adlandırılan yazıtta kralın ilk beş yıl süresince yapmış olduğu askeri seferler yer almakta ve bu seferler sırasında yenilgiye uğrattığı 60 Nairi kralını ele geçirdiğini belirtmektedir. Yine Asur kralı Tiglat-Plaser I'e ait olan Yoncalı Yazıtı'nda da bölgeye yapılan sefer hakkında bilgi verilmektedir⁸:

"Tiglath-Pleser, güçlü kral, kâinatın kralı, Asur ülkelerinin kralı, dünyanın dört tarafının kralı, Tumme'den Dayaeni'ye dek uzanan Nairi Ülkesinin Fatih, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi. "

Yazıttan anlaşılacağı gibi Dayaeni ülkesi ele geçirilmiş Dayaeni⁹ Kralı Sieni esir alınarak Asur Ülkesine götürülmüştür.

Urartu Krallarından Menua (M.Ö. 810-786/80) kuzey ve kuzeybatıya yapılacak olan seferler için, Sarıkamış, Patnos, Pasinler, Iğdır Ovası ve Urmiye Gölü'nün güneyinde kaleler kurmuştur. Böylece Kral Menua'nın, kuzey seferi sırasında bölgeyi egemenliği altına almaya çalıştığını görüyoruz. Erzurum'un Horasan İlçesi'nde bulunan Yazılıtaş yazıtında, Urartu Kralı Menua'nın bu seferi ile ilgili geniş bilgi verilmektedir:

*"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Daya(e)ni'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Daya(e)ni Ülkesini ele geçirdim. Krali kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yaktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini.... Menua der ki, Daya(e)ni'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin."*¹⁰

Yazıttan anlaşıldığı gibi Menua, Daya(e)ni kralı Utupurşini'yi ganimet verme şartı ile serbest bırakmakta ve onu yıllık vergiye tabi tutmaktadır.

Bölgedeki diğer bir yazıt olan Zivin (Süngütaşı) yazıtında da Daya(e)ni'nin başkenti olan Saşilu Şehri'nin ele geçirilişi anlatılmaktadır:

*... Minua der ki: Saşilu Şehri'ni ele geçirdim. Bu Steli, bana efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler ..."*¹¹

Urartu Kralı Menua, bölgeye yapmış olduğu seferler neticesinde bölgenin zengin ve bereketli ovalarından faydalanmış ve egemenliği altına aldığı bölgelerdeki insan gücünü kullanmıştır. Ayrıca önemli ticaret yollarını ele geçirerek bu yolların kontrolünü sağlamak için kaleler ve garnizonlar inşa etmeyi de ihmal etmemiştir.

Menua akıllı bir dış politika izleyerek Daya(e)ni ülkesini vassal duruma getirmiştir. Menua'dan sonraki Urartu kralları da Menua'yı örnek alarak bu yönde bir politika izlemişlerdir.

Menua'dan sonra iktidara geçen oğlu I. Arğişti (M.Ö. 786-764) döneminde de bölgeye yapılan seferler devam etmiştir. 22 yıl iktidarda kaldığı anlaşılan I.Arğişti'nin özellikle kuzeye yaptığı seferler Horhor Yazıtında yer almaktadır.

Arğişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, ve tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Daya(e)ni (Ülkesi'ne) karşı ve Daya(e)ni'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim...¹²

Yazıttan anlaşılacağı gibi I. Arğişti, “Daya(e)ni” olarak adlandırılan bölgeye yaptığı seferler sonucu başkent Şaşılı'yu ele geçirdiği ve bölgedeki diğer şehirleri egemenliği altına aldığı görülmektedir. Arğişti, babası Menua'nın aksine vassallık yerine merkezi sistemi tercih etmiş ve egemenliği altına aldığı ülkelere merkezden gönderdiği EN.NAM adı verilen valiler atamıştır. Böylelikle ele geçirdiği bölgelerde merkezi otoriteyi kurmak istediğini söyleyebiliriz.

Arğişti'nin bölgeye yapmış olduğu seferler sonucunda Daya(e)ni Kralı yenilgiye uğratılmış, vergi ve haraç vermek şartıyla serbest bırakılmıştır. Bölgedeki bir diğer yazıt ise Arğişti dönemine ait olan Sarıkamış Yazıtı'dır.

“....Ahuriani şehrini, bir gün Aştu şehrini(?) bölgesini ele geçirdim. ...tahıl deposu(?) tüm(?) Aştuhini şehri için. Etiuni ülkesinin(?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler ... Arğişti der ki: Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Püskürttüm. Qa[] şehrine kadar... kovaladım... orada... yüz... 20... yüz... yaktım. X yüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minuaoğlu Arğişti güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrini hükümdarıdır. Arğişti der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse tanrı Haldi, tanrı Teişaba (ve) tanrı Şivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.¹³”

Kral Argiști yazıtta, yapmış olduğu başarılı bir seferden bahsederek bölgeye egemen olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Argiști'nin, Daya(e)ni'den 20,5 kg altın, 18,5 kg gümüş ve 5 tondan fazla bakır madeni ile 1000 at, 300 büyükbaş hayvan ve sayısı okunamayan küçükbaş hayvanı yıllık vergi olarak bölgeden aldığını Van bölgesindeki bir yazıttan öğrenmekteyiz.

Ardahan İli Hanak İlçesi'nde bulunan Ortakent (Hanak) Yazıtı bölgedeki diğer bir yazıtımızdır¹⁴.

"Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi. (ve)... ele geçirdi. Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü(dür)... Minua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Tariu ülkesini el geçirdim.... Huşa ülkesine kadar (ve) Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiști der ki: Daya(e)ni ülkesinin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria şehri... dışarıya attım... Qu[]uni şehrini... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan 7000... 11...Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim 50 şehir yaktım. Minuaoğlu Argiști, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi (ve) tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler."

Yazıttan anlaşıldığı gibi, Urartu Krallığı Erzurum ile Gökçe Göl arasında kalan toprakları egemenlikleri altına alarak sınırlarını genişletmiştir. Böylelikle Urartu Devleti Argiști döneminde parlak bir dönem yaşamıştır.

Urartu Kralı Sarduri II (M.Ö. 764-734) dönemine ait olan Taşköprü yazıtı Kars bölgesinde tespit edilen son yazıttır. Taşköprü yazıtında şu ifadeler yer almaktadır:

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiști oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş (?) Uhime ülkesini ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu şehrini (de) ele geçirdim. Erkek (ve) kadınları Bianili ülkesine sürgün ettim."¹⁵

Yazıtlardan anlaşılacağı üzere Urartu Kralı Sarduri II, yapmış olduğu başarılı seferler neticesinde ülkenin sınırlarını genişletmeyi başarmıştır. Ayrıca Sarduri II ülke içerisinde imar, kültür ve sanat alanında

icraatlar yaparak Urartu Devletini zirveye taşımıştır. Diğer taraftan Asur Devletinin güçlenmesi Urartu Devleti üzerindeki Asur baskısını artırmıştır.

Urartuların adına son olarak M.Ö. 609 yılındaki Babil kroniklerinde rastlanılmaktadır¹⁶. Kimmerleri takip ederek Anadolu'ya gelen İskitler, Urartu topraklarında büyük bir yıkıma başlamışlardır¹⁷ ve İskitlerin, Urartu yerleşim merkezleri ve kalelerini yıkmasından sonra yerli halk engebeli yüksek dağlara çekilerek saklanmıştır.

Sonuçta geniş bir coğrafyaya yayılmayı başarmış olan Urartu devleti M.Ö. 585'de yıkılmıştır¹⁸. Kars Bölgesi ile ilgili başka bir yazıt tespit edilememiştir.

Doğu Anadolu Araştırmaları kapsamında, 2001 yılından itibaren Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izinleriyle Kars ilini de kapsayan bölgede aralıksız olarak yürüttüğümüz yüzey araştırmaları sonucu tespit ettiğimiz 100'ün üzerindeki merkezden 48'inde Demir Çağı'na ait bulgular bulunmuştur.

Sonuç olarak bölgenin Demir Çağı'nda önemli bir kültür merkezi olduğunu söyleyebiliriz.

Yaptığımız yüzey araştırmalarında Demir Çağı'na ait şu merkezler tespit edilmiştir.

Kars İli Merkez İlçesinde;
Bozkale
Koroğlu Kalesi
Danamayalı Yerleşmesi
Boğazkale Höyük
Azat Höyük
Çakmak Höyük
Haşçiftlik Höyük
Ataköy Höyük
Paşaçayırı Höyük

Kars İli Sarıkamış İlçesinde;
Toprakkale,
Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi
Kırankaya (Asboğa) Kalesi

Micingert (İnkaya) Kalesi
Zivin (Süngütaş) Kalesi
Koroğlu Kalesi
Sarıkamış Yazıtı

Kars İli Selim İlçesinde;
Yumrutepe Kalesi
Gevenli Yerleşmesi
Tilkitepe Höyük
Baykara Kalıntısı
Mağaramevkii Kalesi
Hasbey Kalesi
Baykara Karız Yerleşmesi

Kars İli Susuz İlçesinde;
Kayalık (Mindivan) Kalesi

Kars İli Kağızman İlçesinde;
Keçivan Kalesi
Kötek Kalesi
Çallı Kalesi
Şaban Kalesi
Sakasen Kalesi
Budakveren Yerleşmesi
Kozlu Köyü Sulama Göletleri
Kızlar Kalesi
Yağlıca Kalesi
Kozlu Kaleleri
Günindi Kalesi
Taşlıharebe Kalesi
Camuşlu Höyük

Kars İli Akyaka İlçesinde;
Yerlikavak Höyük
Ani
Ziyarettepe (Sulakbahçe),
Angut Kaleleri (Sulakbahçe),
Duraklı Yarbaşı Kalesi,
Yarüstü Kaya Mezarı,
Yarüstü Yerleşmesi

Kars İli Arpaçay İlçesinde;
Polat Kalesi,
Yarbaşı Yerleşmesi,
Yalınçayır Höyük

KAYNAKLAR VE DİPNOTLAR

- ¹ ERİNÇ, S. 1953: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul; ATALAY, 2004: **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, İzmir; ATALAY, 2005: **Genel Fiziki Coğrafya**, İzmir.
- ² ARBAS, A. et al. 1991: **Horasan (Erzurum İli) Dolayının Jeolojisi**, *MTA Genel Müdürlüğü, RaporNo: 9431*, Ankara, 104; ERİNÇ, S. 1953; ŞAROĞLU, F.-GÜNER, Y. 1981: **“Doğu Anadolu’da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri”**, *MTA Dergisi 107*, Ankara, 83–89; ŞAROĞLU, F.-YILMAZ, Y. 1986: **“Doğu Anadolu’nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Ögeler: Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri”**, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni 14*, Ankara, 40–41; YILMAZ, Ö. 1984: **Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fizikî ve Tatbikî Fizikî Coğrafyası**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum; ALTINLI, E. İ. 1966: **“Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Jeolojisi”**, *MTA Dergisi 66*, Ankara, 48-49.
- ³ KETİN, İ. 1983: **Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış**, İstanbul; SEVİNDİ, C. 1999: **Sarıkamış’ın Coğrafi Etüdü**, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum
- ⁴ TAFTALI, E. et al, 1976: **Sarıkamış Havzası Orman Ağaçlandırma, Erozyon ve Mera Islahı Etüdü ve Avan Projesi**, Orman Bakanlığı Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Genel Müdürlüğü, Rapor No:622, Erzurum; TETİK, M. 1986: **Kuzeydoğu Anadolu’daki Saf Sarıçam (P. Silvestris L.) Ormanlarının Ekolojik Koşulları**, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum
- ⁵ BİNGÖL, A. 2003: **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum; KARAGEÇİ, M. 2011: **Kars-Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars
- ⁶ CEYLAN, A. 2003: **“2001 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”**, 20.Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, 316-317; CEYLAN, A. 2004: **“2002 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”**, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, Ankara, 263-272; CEYLAN, A. 2005: **“The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”** *Anatolian Iron Age V*, London; CEYLAN, A. 2007a: **“Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi / The Evaluation of Northeast Anatolia Surface Studies**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 7-39, Erzurum; CEYLAN, A. 2007b: **“2005 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”**, 24.Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, Ankara, 169-171; CEYLAN, A.-BİNGÖL, A.-TOPALOĞLU, Y, 2008: **“2006 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”**, 25.Araştırma Sonuçları Toplantısı-III Ankara; CEYLAN, A.-BİNGÖL, A.-TOPALOĞLU, Y., 2009: **“2007 Yılı Erzincan-**

- Erzurum- Kars- Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları**”, 26.Araştırma Sonuçları Toplantısı-II, Ankara; BİNGÖL, A.- CEYLAN, A-TOPALOĞLU, Y.-GÜNAŐDI, Y., 2010: **“2008 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları**”, 27.Araştırma Sonuçları Toplantısı II, Ankara; CEYLAN, A., 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları (1998-2008)**, Erzurum; TOPALOĞLU, Y.-GÜNAŐDI, Y.- BİNGÖL, A.- CEYLAN, A. 2011: **“2009 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları**”, 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı II, Ankara; TOPALOĞLU, Y., 2006: **Ardahan-Çıldır Bölgesinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum; TOPALOĞLU, Y. 2008: **Sarıkamış’ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1, Kars; TOPALOĞLU, Y., 2009: **Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum; YARDIMCIEL, A., 2010: **Akyaka’da Bulunup Kars Müzesi’ne Getirilen Yivli Keramiklerin Değerlendirilmesi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.; DAŐCI, Z. 2011: **Arpaçay’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars; CEYLAN, N. 2007: **Kağızman’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- ⁷ ÇİLİNGİROĞLU, A., 1994: **Urartu Tarihi**, Bornova; KOZBE, G.- CEYLAN, A. Et all. **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6_{a,b} Demir ağları**, İstanbul, SALVINİ, M.1967: **Nairi e Ur(u)atri Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu**, Roma, 62; TARHAN, M.T.1980: **“Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallarından Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler”**, *Anadolu Araştırmaları*, VIII, İstanbul, dıpt 79; MAXSWELL-HYSLOP, K.R.1947: **“Assyrian Sources of Iron”**, *Iraq* 36, 148-150.
- ⁸ LUCKENBILL, D. D., 1926: **Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon II, Historical Records of Assyria from Sargon to The End**, Chicago; BELLİ, O., 1982: **“Urartular”**, *Anadolu Uygırlıkları Ansiklopedisi*; PEHLİVAN, M., 1991_b: **Hayışa**, Erzurum.
- ⁹ Daiaeni’nin lokalizasyonu için bak., PEHLİVAN, M., 1991; **Daya (e) ni /Diau (e) hi**, Erzurum, CEYLAN, A., 1994: **Eski Anadolu’da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (M.Ö. II.-I.Bin)**, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum; BİNGÖL, A. 2003:
- ¹⁰ ALİŐAN, L. V. M. 1890: **Ararat**, Venedik; KÖNİG, F.W. 1955-57: **Handbuch der Chaldäischen Inschriften**, Archiv für Orientforschung no. 23; MELİKİŐVİLİ, G.A. 1960: **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi**, Moskova, no. 36; CEYLAN, A. 2002: **“2000 Yılı Erzincan ve Erzurum YüzeY Araştırmaları”**, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II; CEYLAN, 2005_b: 21-29; LEHMANN-HAUPT, C.F. 1928-35: **“Armenien Einst Und Jetzt”**, *Armenien* 2, Berlin; MELİKİŐVİLİ, 1960: 36; PEHLİVAN, M. 1984: **En Eski aĐlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar**

Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum; PEHLİVAN, 1991: 34; PAYNE, 1995: **Urartu Yazılı Belgeler Katalogu**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul; PEHLİVAN, M. 1991: 34; PEHLİVAN, M. 1984: 86-87

¹¹TSERETHELİ, G.W. 1939: **Giorgii V. Sakartvelos Musunmis Urartuli Dzelebi/urartskiye Pamyatniki Muzeyi Gruzii/Urarskiye Pamyatniki Muzeyi Gruzii / The Urartian Monuments in The Georgian Museum Tbilisi**, Tiflis, no. 10, 11; PAYNE, M. R. 1995: 1 vdd.

¹²PAYNE, M. R. 2006: **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu**, İstanbul,

¹³PEHLİVAN, M. 1991: 44; PAYNE, M. R. 1995: 82

¹⁴PAYNE, M. R. 1995: 84

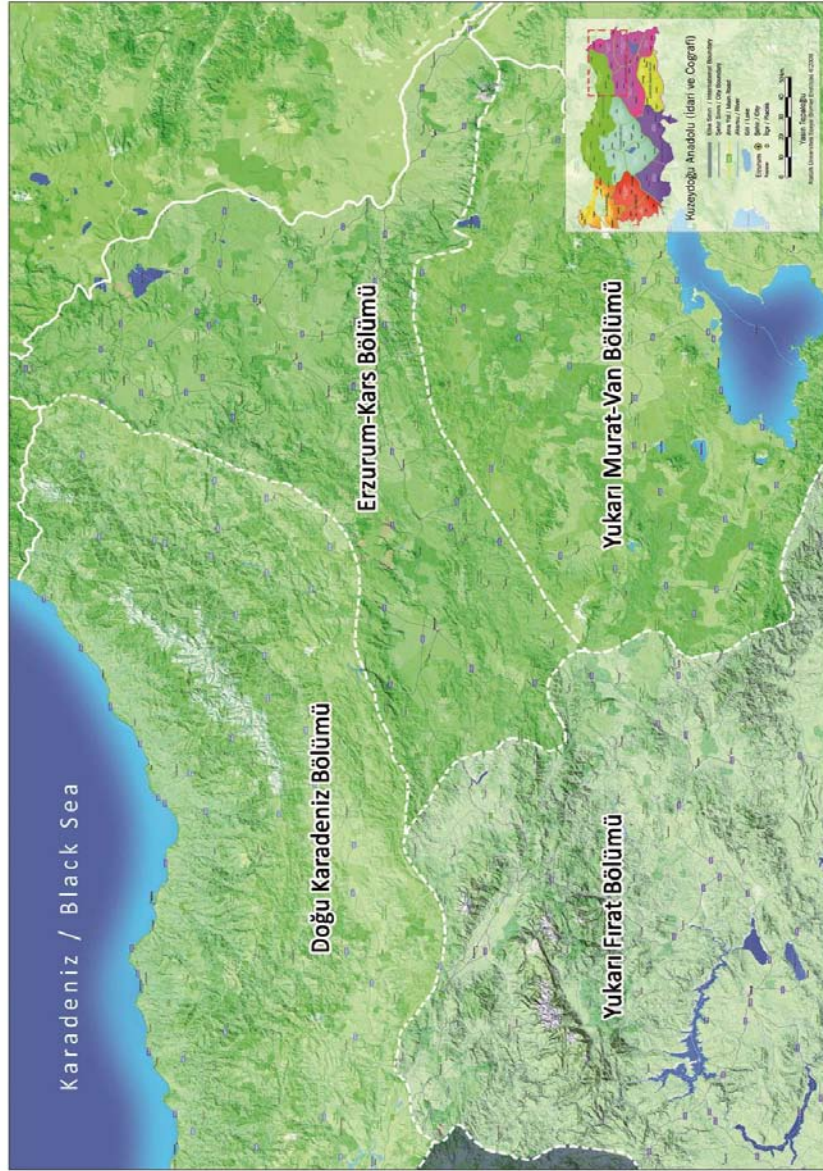
¹⁵PAYNE, M. R. 1995: 103, TOPALOĞLU, Y. 2006: 132

¹⁶ÇİLİNGİROĞLU, A. 1994: 111

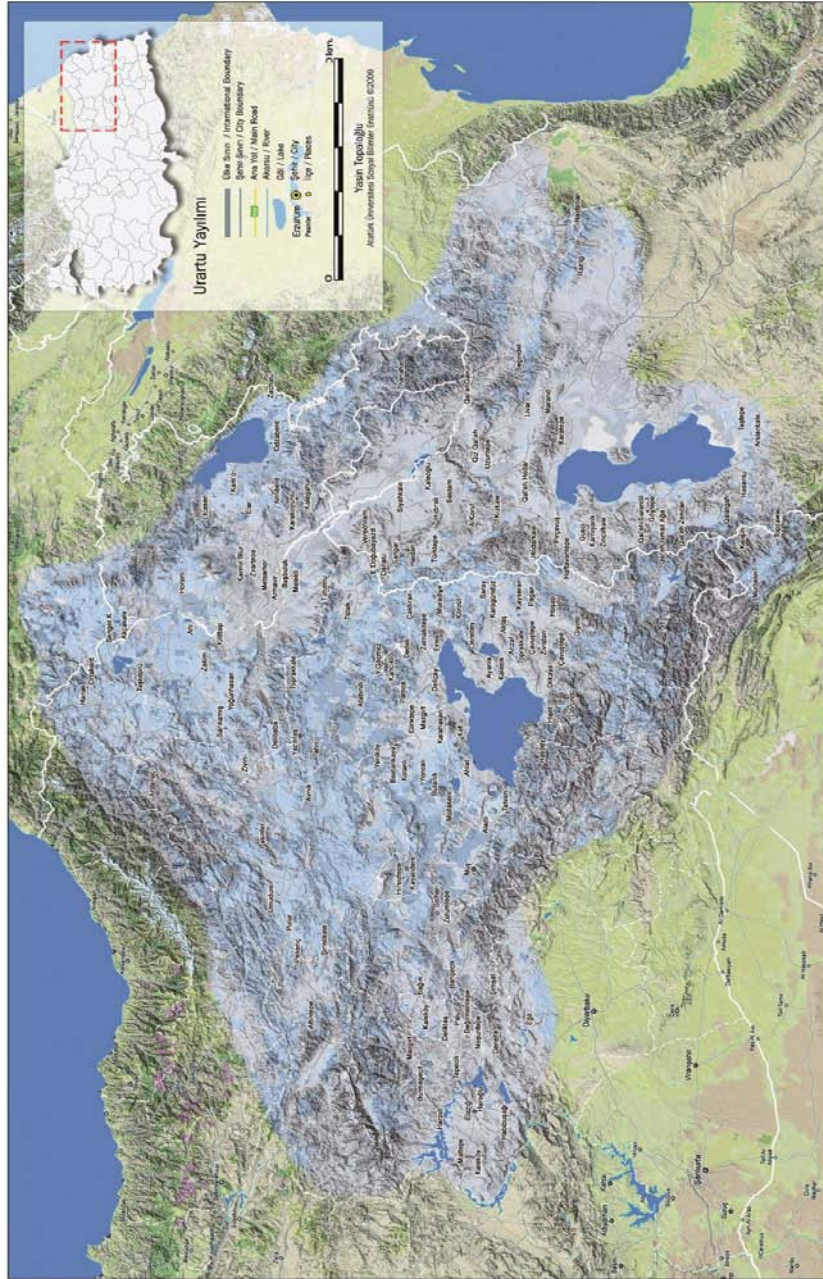
¹⁷TÜRKER, A. 2001: **Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum

¹⁸ÇİLİNGİROĞLU, A. 1994: 111-112; ÇİLİNGİROĞLU, A. 1997: **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, İzmir

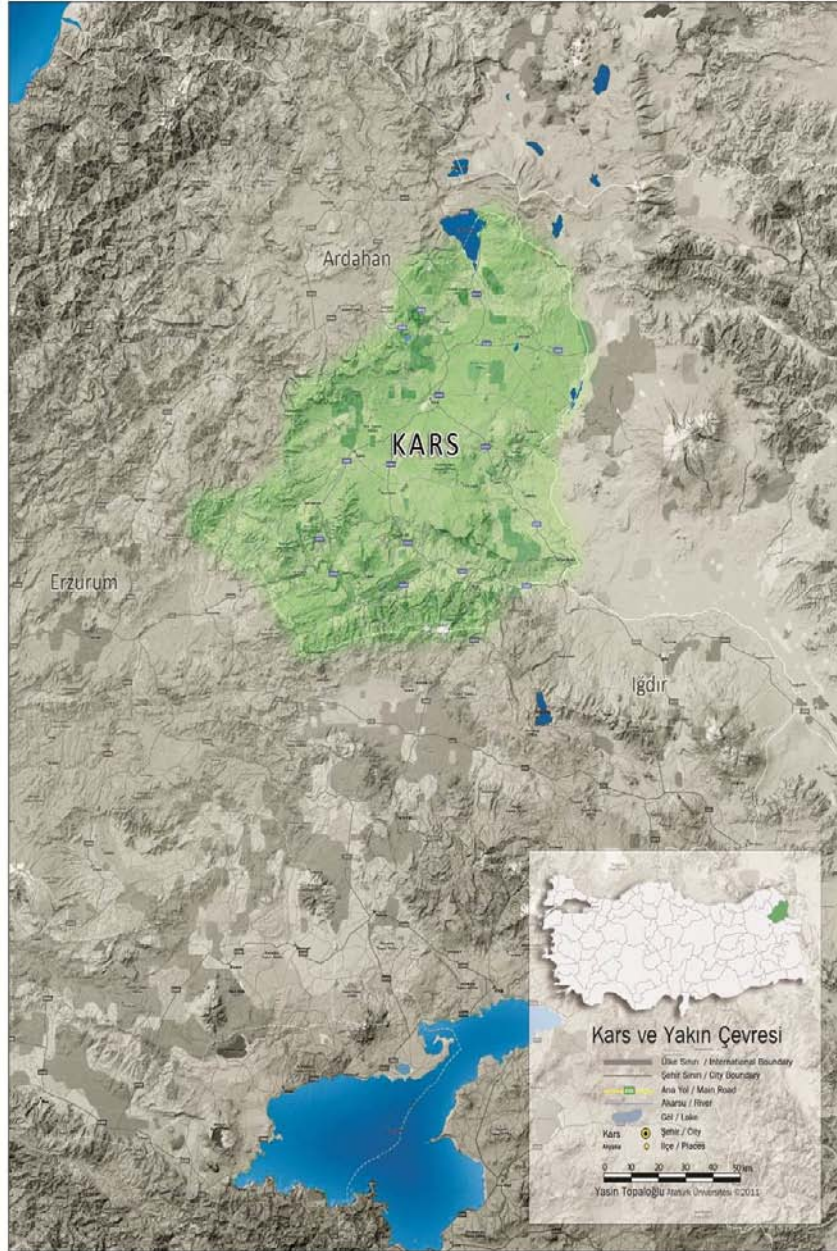
LEVHALAR

Harita-1: Bölgenin Coğrafi Bakımdan Dağılımı

Harita-2: Urartu Yayılımı

Harita-3: Kars ve Çevresi

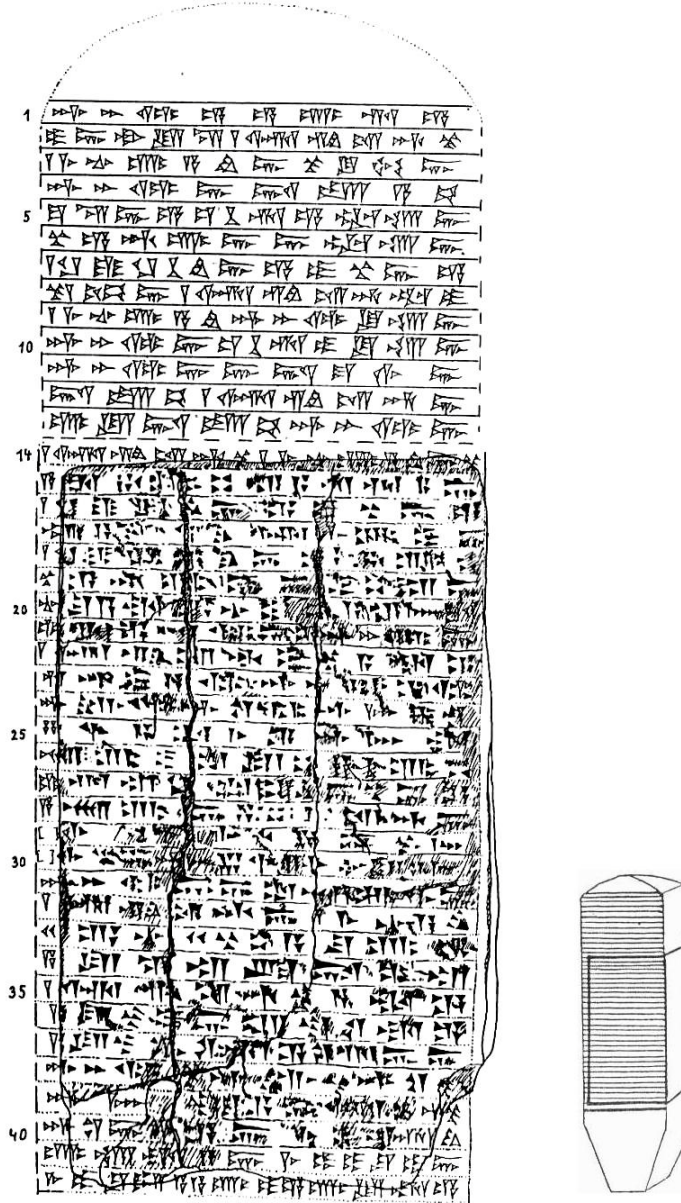

Fig. 1. Sarıkamış Yazıtı

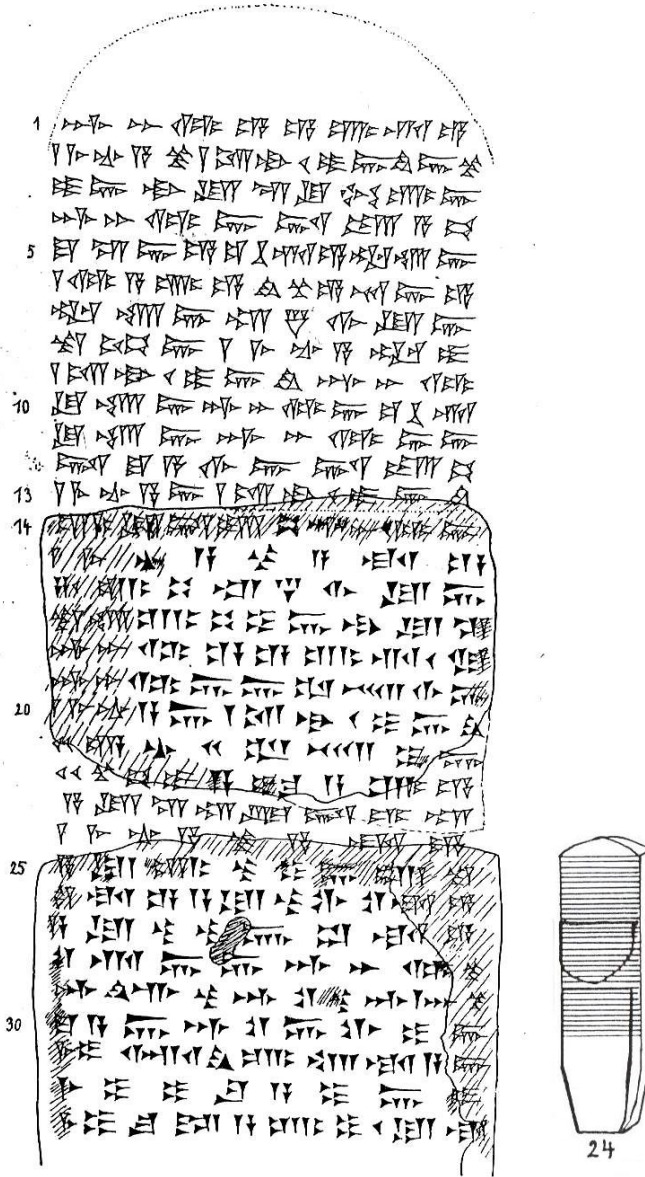

Fig. 2. Zivin Yazıtı

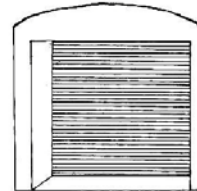
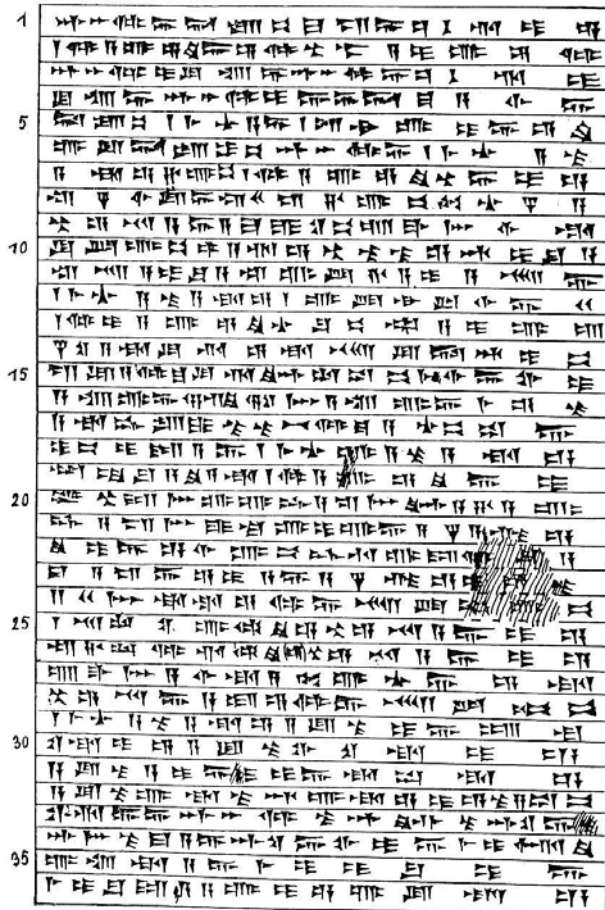

Fig. 3. Yazılıtaş Yazıtı

Fig. 4. Yoğunhasan Kalesi

Fig. 5. Kozlu Kaleleri

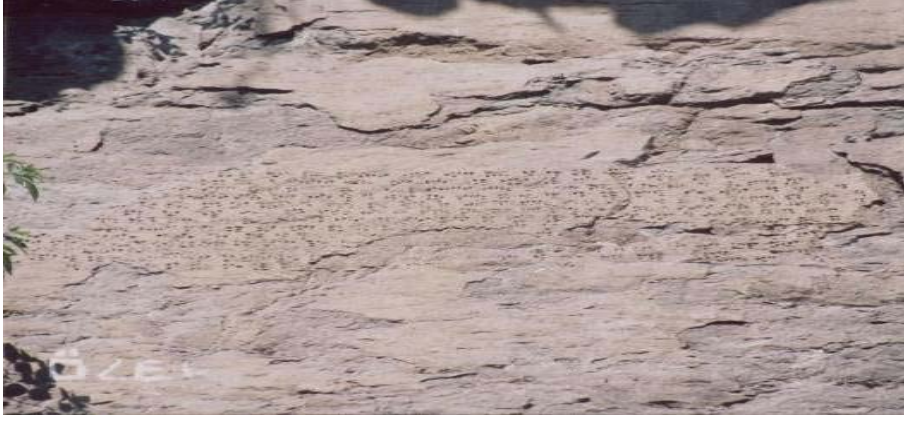

Fig. 6. Ortakent (Hanak) Yazıtı-Ardahan

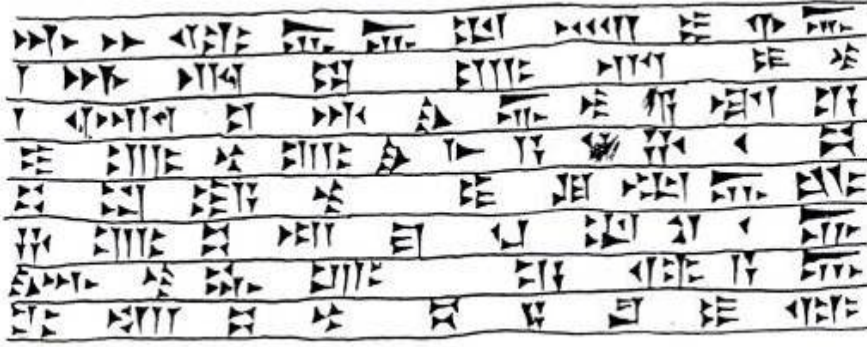

Fig. 7. Taşköprü Yazıtı Kopyası-Ardahan (Payne 1995'den)

Fig. 8. Ziyarettepe Kalesi

Fig. 9. Angut (Sulakbahçe) Kalesi